

עם הארץ בהלכה ובאגדה

איתאאל ליבמן

רבי פתח אוצרות בשני בצורת אמר יכנסו בעלי מקרא בעלי משנה בעלי גמרא בעלי הלכה בעלי הגדה אבל עמי הארץ אל יכנסו דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס אמר לו רבי פרנסני אמר לו בני קרית אמר לו לאו שנית אמר לו לאו אם כן במה אפרנסך [אמר לו] פרנסני ככלב וכעורב פרנסיה בתר דנפק יתיב רבי וקא מצטער ואמר אוי לי שנתתי פתי לעם הארץ אמר לפניו ר' שמעון בר רבי שמא יונתן בן עמרם תלמידך הוא שאינו רוצה ליהנות מכבוד תורה מימיו בדיקו ואשכח אמר רבי יכנסו הכל.

רבי לטעמיה דאמר רבי אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ כההוא דמי כלילא דשדו אטבריא אתו לקמיה דרבי ואמרו ליה ליתבו רבנן בהדן אמר להו לא אמרו ליה ערוקינן [אמר להו] ערוקו ערוקו פלגיהון דליוה פלגא אתו הנהו פלגא קמי דרבי א"ל ליתבו רבנן בהדן אמר להו לא ערוקינן ערוקו ערוקו כולהו פש ההוא כובס שדיוה אכובס ערק כובס פקע כלילא א"ר ראיתם שאין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ:

(בבלי בבא בתרא ח.)

שני סיפורים אלו, המופיעים בפרק הראשון של מסכת בבא בתרא, פותחים עבורנו צוהר לעולם מרתק של היחס בין החכמים לבין שכבה אחרת בעם ישראל - עמי הארץ.

הסיפורים, שמופיעים בהקשר הכללי של סוגיית רבנן לא צריכי נטירותא, מייצגים את המתח שבין שתי שכבות האוכלוסייה. בסיפור הראשון רבי (יש לציין שמדובר ברבי יהודה הנשיא עורך המשנה, ולא ברבי יהודה נשיאה שמופיע בתחילת הסוגיה) מסרב להאכיל את עמי הארץ בשנות הבצורת, אפילו אם המחיר לכך יהיה סבל מאוד גדול של אותם עמי הארץ הרעבים ללחם. יחסו השלילי של רבי כלפי

שכבת אוכלוסייה זו כל כך מודגש, שאפילו לאחר מעשה הוא אינו שמח שנתן את פתו לאדם (תלמידו ר' יונתן בן עמרם) ובכך אולי הציל את חייו אלא מרגיש שעשה טעות נוראית - "אוי לי שנתתי פתי לעם הארץ".

הסיפור השני חושף את הסיבה ליחס שלילי זה - לדעת רבי הפורענות שהגיעה אליהם, אותה בצורת שמלכתחילה יצרה את החובה לפתוח את אוצרו, נגרמה בגלל עמי הארץ, ואין מדובר רק על אותה פורענות ספציפית; לדידו של רבי כל פורענות נובעת מעמי הארץ, כפי שמוכח מביטול המס של מושל טבריה לאחר נטישת עמי הארץ את העיר.

ננסה להבין אם הסתכלות זו על עמי הארץ כעל שכבת אוכלוסייה רעה וכאל אנשים שאינם ראויים לעזרה גם במקרה של רעב כבד היא ייחודית לרבי, או שדברי רבי הינם דוגמה ליחס הכולל של חכמים לאותם עמי ארצות. ננסה כמובן להבין את הסיבות ליחס של חכמים לעמי הארץ תוך אפיון הדמות של עם הארץ בתקופות השונות, והסיטואציה הדתית, הלאומית והמוסרית בה התפתח קשר זה בין שתי השכבות של האוכלוסייה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד.

עם הארץ – מקור הביטוי

המילים 'עם הארץ' מתארות בעברית בת זמננו חוסר ידע ואינטליגנציה נמוכה, אך מעיון במקורות התנ"כיים אנו רואים שלא תמיד זו הייתה משמעות הביטוי:

וַיֹּסֶף הוּא הַשְּׁלִיט עַל הָאָרֶץ הוּא הַמְּשָׁבִיר לְכָל עַם הָאָרֶץ וַיָּבֹאוּ אֵחָי יוֹסֵף
וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לוֹ אַפְסִים אָרְצָה:

(בראשית מ"ב ו)

וַתֵּרָא וְהִנֵּה הַמֶּלֶךְ עֹמֵד עַל הָעֲמוּד כַּמְּשַׁפֵּט וְהַשָּׂרִים וְהַחֲצִצְרוֹת אֶל הַמֶּלֶךְ וְכָל
עַם הָאָרֶץ שָׂמַח וְתַקַּע בַּחֲצִצְרוֹת וְתַקְרַע עֲתֻלָּה אֶת בְּגָדֶיהָ וְתַקְרָא קָשָׁר קָשָׁר:
(מלכים ב' י"ד)

כלומר 'עם הארץ' מתאר את האוכלוסייה הנמצאת בארץ, ולא משמש כמילת גנאי כלשהי. גם בספרי שיבת ציון אנו רואים שהביטוי 'עם הארץ' מתאר את העולים מבבל ואינו בעל משמעות שלילית, לדוגמה: "אמר אל כל עם הארץ ואל הפהנים לאמר כי צמתם וספור בקמישי ובשביעי וזה שבעים שנה הצום צמתני אני".¹ "ועתה חזק ורַבֵּל נָאם ה' וְחִזַּק וְהוֹשַׁע בֶּן יְהוֹצָדֵק הַפֶּהן הַגְּדוֹל וְחִזַּק כָּל עַם הָאָרֶץ נָאם ה' וַעֲשׂוּ כִּי אֲנִי אֲתָכֶם נָאם ה' צְבָאוֹת".²

תיאור זה של עם הארץ בתור העם היושב בארץ, כלומר ללא שיפוטיות כלשהי אלא כתיאור מציאותי של רוב אוכלוסיית העם, ימשיך ללוות אותנו עד ימי המשנה, שבהם תחל משמעות הביטוי להשתנות בהדרגה, שינוי שיסתיים בהפיכת המילים עם הארץ למילות גנאי, כפי שאנו מכירים אותן כיום.

עם הארץ על פי המשנה

כפי שראינו, בתקופה זו עם הארץ מהווה שכבת אוכלוסייה הכוללת את רוב האוכלוסייה בארץ ישראל, כלומר הביטוי מובן באופן כמעט מילולי; עם הארץ – העם שיושב בארץ. מתוך האוכלוסייה היהודית הכוללת, מתבדלת קבוצה ייחודית שנקראת 'חברים'. החברים הם אנשים שקיבלו על עצמם להקפיד יותר בנושאים של טומאה וטהרה ובנושאים של תרומות ומעשרות. את החבר אנו פוגשים לראשונה במסכת דמאי:

המקבל עליו להיות חבר אינו מוכר לעם הארץ לח ויבש ואינו לוקח ממנו לח ואינו מתארח אצל עם הארץ ולא מארחו אצלו בכסותו.

(משנה דמאי ב ג)

¹ זכריה ז ה

² חגי ב ד

מכך שהמשנה דורשת מהחבר להתרחק מעם הארץ, וכן מציינת שהחבר צריך לקבל עליו חבורת, אנו יכולים להבין שמדובר במיעוט שחבריו כוללים אנשים שרצו להחמיר, ושהחבורת אינה חובה הלכתית. את ההגדרה מתקופת המשנה לעם הארץ עצמו אנו יכולים למצוא בגמרא בגיטין:

”דתניא: איזהו ע”ה? כל שאינו אוכל חולין בטהרה, דברי ר”מ, וחכ”א: כל שאינו מעשר פירותיו”.

(בבלי גיטין סא.)

רבי מאיר מגדיר את עם הארץ כאדם שאינו מקפיד על הלכות טומאה וטהרה, וחכמים מגדירים אותו כמי שלא מקפיד על עישור פירותיו. המאירי מבאר את שיטת חכמים כך: ”מי שאינו אוכל חולין בטהרה הואיל ואינו חשוד על המעשרות אינו בכלל עם הארץ אבל החשוד על המעשרות הרי הוא בכלל עם הארץ”.

כלומר, שיטת חכמים מגדירה סף של אי קיום חובה מדאורייתא, בעוד ר’ מאיר מגדיר כעם הארץ את מי שלא מקפיד על חומרות בעניין טומאות וטהרות. הצעה שונה לדמותו של עם הארץ מופיעה במסכת ברכות:

ת”ר: איזהו ע”ה? כל שאינו קורא ק”ש ערבית ושחרית, דברי ר’ אליעזר, רבי יהושע אומר: כל שאינו מניח תפילין, בן עזאי אומר: כל שאין לו ציצית בבגדו, ר’ נתן אומר: כל שאין מזוזה על פתחו, ר’ נתן בר יוסף אומר: כל שיש לו בנים ואינו מגדלם לת”ת, אחרים אומרים: אפי’ קרא ושנה ולא שמש ת”ת הרי זה ע”ה. א”ר הונא: הלכה כאחרים.

(בבלי ברכות מז ע”ב)

ממקור זה נוכל להבין שעם הארץ נפרד מחכמים, לא רק בהקפדה על הלכות טומאה וטהרה וביחסו לתרומות ומעשרות אלא גם ביחסו הכללי לתורה וללמידה בכלל. בנוסף, נוכל לראות שהברייתא בנויה באופן ספרותי - היא פותחת בדרישה הבסיסית של קיום מצוות דאורייתא, עוברת לחינוך הילדים ומסתיימת בהגדרתה

את עם הארץ אפילו כאדם שקרא ושנה אך לא שימש תלמידי חכמים, הגדרה שמאוד רחוקה מאי-קיום בסיסי של מצוות דאורייתא, שבה הברייתא פתחה.

ננסה כעת לראות את ההשפעה של ההגדרות השונות לעם הארץ והיחס אליו בספרות היהודית על גווניה השונים, ולהבין את ההשפעות שנובעות מההגדרות השונות שראינו.

עם הארץ בהלכה:

המקבל עליו להיות נאמן מעשר את שהוא אוכל ואת שהוא מוכר ואת שהוא לוקח ואין מתארח אצל עם הארץ. רבי יהודה אומר אף המתארח אצל עם הארץ נאמן.

(משנה דמאי ב, ב)

בגדי עם הארץ מדרס לפרושים.

(משנה חגיגה ז, ח)

משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית נפה וכברה ורחים ותנור. אבל לא תבור ולא תטחן עמה. אשת חבר משאלת לאשת עם הארץ נפה וכברה, וכוררת וטוחנת ומרקדת עמה. אבל משתטיל המים, לא תגע אצלה, שאין מחזיקין ידי עוברי עברה.

(משנה שביעית ה, ט)

בית שמאי אומרים לא יאכל זב פרוש עם זב עם הארץ.

(תוספתא שבת א, טו)

ממקורות אלו אנו יכולים לראות הרחקות נחוצות מחד גיסא, ומאידך קשר ואפילו עזרה לעמי הארץ. הקשר בין עמי הארץ לחברים בא לידי ביטוי אפילו בנישואים בין שכבות האוכלוסייה:

בת עם הארץ שנשאת לחבר אשת עם הארץ שנשאת לחבר עבדו של עם
הארץ שנמכר לחבר צריכין לקבל עליהן כתחלה.
בת חבר שנשאת לעם הארץ אשת חבר שנשאת לעם הארץ עבדו של חבר
שנמכר לעם הארץ הרי זה בחזקתן עד שיחשדו.
(תוספתא דמאי ב, טז-יז)

ניתן לסכם את היחס ההלכתי לעם הארץ כיחס הנובע מצורך - היכן שנידרש
לאפשר לחבר להמשיך לשמור על דרגתו הרוחנית הגבוהה יותר נמצא הרחקה, אך
היכן שמתאפשר לשמור על קשר עם עם הארץ מבלי לפגוע בחבר, ההלכה לא
מונעת קשר זה.

במבט ראשוני, נראה שיש סתירה בין העובדה שחכמים מגדירים את עם הארץ
כאדם שלא מקפיד על המעשרות (כלומר אדם שעובר על דברי תורה באופן עקבי
ולכן צריך להיות מוגדר כעברייני), לבין היחס ההלכתי שמרחיק את החבר מעם
הארץ רק במקומות בהם יש צורך. ניתן להסביר זאת על פי אמרתו של אביי: "רוב
עמי הארץ מעשרין הם";³ אך אם נאמר שרוב עמי הארץ מעשרים, לא ברורה כלל
הגדרתם של חכמים - לפיה עם הארץ הוא אדם שלא מעשר את פירותיו.
הראשונים התמודדו עם סתירה זו בדברי חכמים באופן הבא:
רש"י שם: "רוב עמי הארץ מעשרין הן - הלכך חששא דרבנן בעלמא היא ומפני
דרכי שלום מותר לסייען", וכן ברמב"ן: "דרבא סבר אע"ג דרוב ע"ה מעשרין הן
בשל תורה חוששין למיעוט".

כלומר, למרות שרוב עמי הארץ כן מעשרים את פירותיהם, מכיוון שמדובר באיסור
תורה אנו חוששים שאולי עם הארץ שלפנינו הוא מהמיעוט, ולכן נמנעים מאכילה
משותפת. מאידך גיסא, כיוון שמדובר בחשש בלבד, חכמים הכריעו שהיכן שלא
עוסקים בקשר ישיר לאיסור מעשרות, לא נקפיד על עמי הארץ ולא נרחק מהם

³ בבלי גיטין סא ע"א

בנושאים אלו מהטעם של דרכי שלום, כפי שמופיע ברש"י. באופן זה מסבירים הראשונים גם את הסיבה לכך שחכמים מקילים בדמאי: "ולא מחוור דהא בין לרבא בין לאביי רוב ע"ה מעשרים הן וכדמתרץ רבא גופיה בפ' אע"פ (נ"ו ב') בדמאי הקלו והיינו משום דרובן מעשרין הן".⁴ לסיכומו של עניין, אנו יכולים לראות שלמרות שעם הארץ מוגדר כאדם שאנו חוששים שעובר על מצווה מדאורייתא, ההלכה מתייחסת אליו באופן אמביוולנטי, ובוחרת להתרחק ממנו כאשר יש צורך כדי לשמור על החבר שלא יחטא, אך מאפשרת קירבה אליו כאשר אין חשש למעמדו של החבר.

עם הארץ באגדה ובמוסר

בעוד שמבחינה הלכתית אנו יכולים לראות שהיחס לעמי הארץ הינו אמביוולנטי ונקבע בהתאם לצורך, בפן של המידות והמוסר חכמי המשנה השונים לא חוסכים את שבטם מעמי הארץ:

זקני עם הארץ כל זמן שמזקינין דעתן מיטרפת עליהן שנאמר: 'מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח', אבל זקני תורה אינן כן... שנאמר: 'בישישים חכמה ואורך ימים תבונה'.⁵

(משנה קינים ג, ו)

ומפרש שם הברטנורא:

בישישים חכמה – היינו תלמידי חכמים. דאילו עמי הארץ, חכמת מה להם. באבות דרבי נתן מעודדים את החבר להתרחק מעם הארץ ככל האפשר:

⁴ חידושי הרשב"א שם

⁵ משנה, קינים פרק ג משנה ו

חבר בפני עם הארץ ככלי זהב. השיח עמו ככלי זכוכית. אכל ושתה עמו ככלי חרס.

(אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק לא)

הוא היה אומר אין בור ירא חטא ולא עם הארץ חסיד ולא הביישן למד ולא הקפדן מלמד.

(משנה אבות ב, ה)

רבי אומר עם הארץ אסור לאכול בשר שנאמר: זאת תורת הבהמה והעוף כל העוסק בתורה מותר לאכול בשר בהמה ועוף וכל שאינו עוסק בתורה אסור לאכול בשר בהמה ועוף.

(בבלי פסחים מט:)

אמר רבי שמעון בן לקיש: אם תלמיד חכם נוקם ונוטר כנחש הוא - חגריהו על מתניך, אם עם הארץ הוא חסיד - אל תדור בשכונתו.

(בבלי שבת סג.)

הרמב"ם בפירושו למשנה באבות, מפרש גם הוא כמו ר' עובדיה מברטנורא ומציג את עם הארץ כאדם חסר מעלה שכלית. הרמב"ם מסכים עם דברי הברטנורא לגבי הקביעה של עם הארץ אין מעלה שכלית, אולם מוסיף שכן יכולה להיות לעם הארץ מעלת המידות. ניתן לומר שאנו חוזים בסתירה מסוימת בין היחס של חז"ל לעם הארץ בספרות ההלכתית, לבין יחסם של חכמים לעם הארץ בתחום האגדה והמוסר. אנו רואים שלעומת הפן ההלכתי, בו ההרחקה מתקיימת רק במקומות בהם היא נחוצה, בפן האגדתי ההרחקה מומלצת ועם הארץ נצבע בצבעים שליליים.

מעניין להוסיף את דברי התוספות בכתובות סב ע"ב שעוסק בכך שבעוד שלחכמים הייתה ברורה ההפרדה בין היחס ההלכתי לעמי הארץ לבין היחס המוסרי והאגדתי, לעמי הארצות עצמם היה מאוד קשה להבין את ההפרדה, דבר שיצר עוינות מאוד חמורה בין עמי הארצות לתלמידי חכמים - כפי שבא לידי ביטוי בדברי ר' אליעזר ור' עקיבא המופיעים בגמרא בפסחים:

אמר רבי אלעזר עם הארץ אסור להתלוות עמו בדרך שנאמר כי היא חייך ואורך ימיך על חייו לא חס על חיי חבירו לא כל שכן? ... אמר רבי עקיבא כשהייתי עם הארץ אמרתי מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור אמרו לו תלמידיו רבי אמור ככלב אמר להן זה נושך ושובר עצם וזה נושך ואינו שובר עצם.

(בבלי פסחים מט:)

הרבה ענייני עמי הארץ הן

אחת הדרכים האפשריות להבנת הפער בין דברי ההלכה לאגדה היא לחלק את עם הארץ לסוגים שונים: עם הארץ ה"הלכתי" ועם הארץ ה"אגדתי". במקביל נאמר שגם ההגדרות לעם הארץ שציטטנו בתחילת המאמר עושות חילוק זה – הגמרא בגיטין עוסקת בעם הארץ ההלכתי (יש לכך חיזוק מכך שמדובר בהגדרה ברורה ומדויקת, וכן מכך שכל התחום ההלכתי עוסק בנושא טומאה וטהרה ותרומות ומעשרות), והגמרא בברכות עוסקת בעם הארץ האגדתי, וכך גם מוסברת הדרישה הרחבה והכללית שנקבעת להלכה שעם הארץ הוא אפילו מי שלמד תורה אך לא שימש ת"ח.

חלוקה זו עולה בקנה אחד עם פירוש התוספות בסוטה:

כל שאינו קורא ק"ש שחרית וערבית דברי ר"מ - תימה לר"י דאמר בפ' הניזקין (גיטין דף סא.) ובפ' ג' שאכלו (ברכות דף מז:) איזהו עם הארץ כל שאינו אוכל חולין בטהרה דברי ר"מ **ופירש דהרבה ענייני עם הארץ הן.**
(תוספות סוטה, כב.)

התוספות מפרש ששתי הגמרות אינן מוסיפות או חולקות אחת על השנייה אלא מגדירות שני סוגים שונים של עם הארץ. בעוד ההלכה מכירה ומכבדת את עם הארץ שמוגדר כך מפני שהוא אינו מעוניין לקבל על עצמו חומרות יתרות והקפדת יתר בדינים שונים, ולכן אף מאפשרת קשרי נישואים בינו לבין החבר, בפן המוסרי

יוצאים חכמי המשנה בתוקף כנגד אלו שאינם לוקחים חלק כלל בתורה ובמצוות, וכתוצאה מכך מגדירה אותם כעמי הארץ, ודורשת התרחקות מהם כדי למנוע הידבקות בהלך הרוח שלהם ובמעשיהם, שניתן להניח בסבירות גבוהה שלא תאמו את חוקי התורה ורוחה (לדוגמה, הברייתא בברכות מג ע"ב שמזהירה ת"ח מלשבת בחבורה עם עמי הארץ, ומפרשת הגמרא שהטעם הוא כדי שלא ימשך למעשיהם). דוגמה שממחישה את הדבר היטב ניתן למצוא בדברי הרמב"ן בפירושו לאמרת הגמרא בפסחים⁶ שלפיה מותר להרוג עם הארץ:

ובודאי שהדבר גוזמא ולא להתיר שפיכות דמים אמרו ולא עוד אלא שההורגו נהרג עליו, אלא מתוך שנאה שהיו שונאין תלמידי חכמים את עמי הארץ שאינן במקרא ובמשנה ולא בדרך ארץ היו מגזימין בכך, כדאמרינן עלה נמי עם הארץ מותר לקורעו כדג א"ר יצחק ומגבו, ואין בין שפיכות דמים בסייף ובחנק לקריעתו כדג ומגבו היתר ואיסור אלא גוזמא. (חידושי הרמב"ן חגיגה כב.)

נראה לי שאפשר לומר בוודאות שחכמים התיירו לעצמם להגזים באמירה זו ולא חששו מהשפעה השלילית שלה העלולה לגרום לפגיעה בחלק מהעם, מפני שבאותם ימים המילים 'עם הארץ' כבר לא תיארו קבוצה מסוימת באוכלוסייה שעלולה להיפגע. במילים אחרות, הביטוי 'עם הארץ' כבר לא תיאר אדם אלא נהפך לתיאור של תכונה מסוימת שחז"ל רצו להתרחק ממנה.

רמי בר חמא וההתייחסות לעם הארץ על פי פשט האמירות

דוגמה נוספת לחילוק שבין 'ענייני עם הארץ' נמצאת בבבלי⁷, שם מסופר על רמי בר חמא שלקח כפשוטן את האמירות כנגד עם הארץ ולא צירף לזימון את רב

⁶ בבלי פסחים מט:

⁷ ברכות מז ע"ב

מנשיא בר תחליפא מכיוון שלא שימש תלמידי חכמים (למרות שקרא ושנה). כאשר מת רמי בר חמא, רבא אמר שהסיבה למותו היא שלא צירף את רב מנשיא לזימון. הגמרא מקשה על דברי רבא: הרי שנינו שאפילו אדם ששנה וקרא אך לא שימש תלמידי חכמים מוגדר כעם הארץ (ולא מצטרף לזימון), ולכן לכאורה רמי בר חמא פעל נכונה. הגמרא מסכמת: דשמע שמעתתא מפומיהו דרבנן וגריס להו – כצורבא מדרבנן דמי.

הרשב"א שם מוסיף:

הא דתנו רבנן אי זהו עם הארץ וכו'. הלכה כאחרים שאפילו קרא ושנה ולא שמש תלמידי חכמים אין מזמנין עליו דהא רמי בר חמא עבד עובדא הכי, ומיהו אי אמר שמעתא מפומיהו דרבנן הרי זה שמש תלמידי חכמים כדאמרינן ברב מנשיא בר תחליפא, וכתב הגאון רב האי ז"ל **דהשתא רבנן לא זהירי בה בהא מילתא וקא מקילי בה.**

(רשב"א ברכות מז:)

הרשב"א (מופיע גם בשיטה מקובצת) כותב בשם רב האי גאון בפירושו שחכמים מקילים ביחסם לעם הארץ, ולא מתנהגים באופן שמוכן מפשט הברייתא בברכות - ובכך יש הוכחה לטענתנו שלא מדובר בדברי הלכה שיש להבין כפשוטם אלא באמירה ערכית-מוסרית נגד התכונות שמיוצגות על ידי המילים 'עם הארץ'.

גם המאירי מוסיף את החלוקה בין עם הארץ שאליו מתייחסים בפועל לעומת עם הארץ שמופיע במשניות ובאמירות השונות המצוטטות בתלמוד:

עם הארץ גמור מדין הלכה אין מזמנין עליו אלא שהדברים נאמרו באותם הימים שהיו נזהרים מלישב במעמד עמי הארץ כמו שאמרו אל יסב אדם בחבורה של עמי הארץ אבל מימות התלמוד ואילך לא ראינו מי שהקפיד על כך.

(מאירי ברכות מז:)

לפי המאירי, כבר בימי התלמוד עצמו היה ניתן לראות שחכמי התלמוד לא הבינו את האמירות בקשר לעם הארץ כפשוטן והפסיקו להקפיד עליהן. אנו רואים שבניגוד להגדרה הקיצונית התאורטית, שרמי בר חמא אכן פועל לפיה, היחס בפועל למי שהוגדר כעם הארץ צומצם מאוד. הצמצום מופיע הן באגדה בה רמוזה התנגדות של בעל המדרש להתנהגותו של רמי בר חמא, שלקח כפשוטן את האמירות האגדתיות, והן בפרשנות הראשונים לסוגיה ועדותם על המנהג הרווח בזמנם.

נראה שגם בפן ההיסטורי—מחקרי נוכל למצוא ביאור לשינוי ביחס לעם הארץ כתוצאה מההפיכה של עם הארץ לחלק נרחב יותר באוכלוסייה:⁸ המעבר מהתייחסות הלכתית לעם הארץ להתייחסות אגדתית ומוסרית הובילה לכך שהייתה התערבות של עמי הארץ באוכלוסיית החכמים. התערבות זו, שמבחינה היסטורית קרתה לקראת סוף המאה השנייה לספירה, הובילה לרגיעה במקורות הארץ-ישראליים ביחסם לעם הארץ ובהימנעות מאמירות חדות ופוגעניות כלפי עם הארץ. סיבה נוספת לרגיעה במקורות הארץ-ישראליים על פי חלק מהחוקרים, היא החדירה של הנצרות והתפשטותה בארץ ישראל, דבר שחייב את איחוד השורות של היהדות הרבנית והימנעות מפירוד ופילוג מיותרים שעלולים להקל על הנצרות למשוך אליה את האוכלוסייה היהודית בארץ. כפי שראינו, ישנם תנאים המרחיבים מאוד את הגדרתם לעם הארץ ומשתמשים במילים הללו לתאר אדם לא מהוגן שרוח חכמים אינה נוחה ממעשיו – כלומר כעת כבר לא מדובר בקבוצת אנשים מוגדרת היטב שכל אמירה ביחס אליה ברורה ומובילה להשלכות ישירות אלא בקבוצה אמורפית ורחבה שלא ברור לחלוטין מי חלק ממנה. לכן, כשאין צורך "לעמוד" מאחורי האמירות הקשות ולהתמודד עם השלכותיהן כלפי האוכלוסייה (כפי שראינו בדברי הרמב"ן), אנו רואים יחס קשה יותר בתחום האגדה, שעוסק בעם הארץ המנוגד לתלמיד חכם.

⁸ פרופסור ישראל לוי, חכמים והאומה הישראלית, חלק שלישי

מצד אחד, תהליך זה של הרחבת האוכלוסייה המגודרת כ"עם הארץ" הובילה לאמירות האגדתיות שראינו, היוצאות כנגד עם הארץ, ומצד שני, במצב שהיא יצרה בפועל לא הייתה ברירה לחכמים אלא להתערבב בהם מפני שהם נזקקו להם באופן ישיר כחלק מניהול תקיין של החברה. ניתן לראות סתירה זו אפילו בדבריהם של אותם החכמים ביחס לעם הארץ; למשל, ריש לקיש ור' יוחנן, שמצד אחד יצאו נגד עם הארץ בצורה חריפה (שבת סג ע"א), ומצד שני מייחסים לעם הארץ חלק משמעותי בעם ישראל וכוללים אותם בתחיית המתים (כתובות קיא ע"ב).

נראה שהשילוב בין הרחבת המונח של עם הארץ באופן כזה שמתייחס לחלק וירטואלי יותר באומה הוביל מצד אחד לתהליכי הקצנה תאורטיים ביחס לעם הארץ, ומצד שני לערבוב עם הארץ בתוך אוכלוסיית החכמים שיחד עם שיקולים גאו-פוליטיים יצר את הקירוב בין החלקים השונים בעם, וביטל את ההרחקות והפיצול שהיו בעם בתקופה הקדומה יותר בה עם הארץ אופיין בעיקר על ידי ההגדרה ההלכתית.

עם הארץ במחשבה

לעומת הדברים שראינו לעיל, ננסה להראות שהיה גם פן מקרב ביחס לעם הארץ - זאת בעקבות ראייה של עם ישראל כמכלול שלם שבו לכל חלק באומה יש חשיבות.⁹ דוגמה לכך שחכמים הכירו בחשיבותם של עמי הארץ ניתן לראות ממספר מקורות:

⁹ לדוגמה, מדרש תנחומא, אמור כה, שמתייחס לחשיבות החיבור גם של הבינוניים בישראל

אמר רבי שמעון בן לקיש: אומה זו כגפן נמשלה, זמורות שבה - אלו בעלי בתים, אשכולות שבה - אלו תלמידי חכמים, עלין שבה - אלו עמי הארץ, קנוקנות שבה - אלו ריקנים שבישראל.¹⁰

(בבלי חולין צב.)

עלין - שבגפן סובלין הרוח ומגינים על האשכולות שלא יכם שרב ושמם ורוחות כך עמי הארץ חורשין וזורעין וקוצרין מה שתלמידי חכמים אוכלים: (רש"י שם)

מורשה ולא ירושה שלא יאמר בן עם הארץ הואיל ואין אבי תלמיד חכמים מה אני מועיל אם אלמד תורה אלא יזל מים מדליו' מן הדלים שבו.¹¹
(מדרש תנאים דברים לג)

בעקבות פירוש רש"י, אנו רואים שריש לקיש מכיר בחשיבות הפרקטית של הקשר בין החכמים לעמי הארצות - עמי הארצות הם אלו המאפשרים את הקיום הפיזי של חכמים, ושרק בזכותם יכולים החכמים לעלות למדרגות הרוחניות הגבוהות שאליהן הם מגיעים.

בנוסף, מדרש התנאים מעוניין לקרב את עם הארץ לתורה באמצעות ההבטחה שלימוד התורה אינו עובר בירושה אלא תלוי במאמץ של אותו אדם עצמו. בדבריו הבאים של הראי"ה קוק¹² נוכל לראות תפיסה שרואה את הקרבה לעם הארץ לא רק כצורך פרקטי אלא כצורך רוחני של תלמידי החכמים, ומכירה בכך שניתן אף ללמוד מעם הארץ:

תלמידי חכמים משתלמים על ידי עמי הארץ. כי אף על פי שאור התורה הוא חיי כל, מכל מקום הלא היא גם כן סמא דמותא למשמאילים בה, והיא מגרעת את כוחם הרבה יותר מאילו היו חסרי תורה, והטבע הפשוט פעל

¹⁰ בבלי חולין צב ע"א

¹¹ מדרש תנאים דברים לג

¹² ערפילי טוהר עמ' כז

עליהם באורחות חייהם. וכאשר בכל אדם יש שמץ של כיעור, נגד זאת
ההשמצה המועטת באמת מזיקה לו התורה. אלא שההפסד יוצא בכפלים אין
קץ נגד השכר. והרפואה הניגודית לסמא דמותא המעורב, באה על ידי
ההתחברות הכללית שיש לתלמידי חכמים עם עמי הארץ מכללות האומה,
שעל ידי זה משפיעים הם האחרונים את היושר הטבעי, שלא ניטשטש כלל
על ידי שום התחכמות שבעולם...”

(הראי"ה קוק, ערפילי טוהר עמ' כז)

אנו מבינים שלדעת הראי"ה, לעם הארץ יש יתרונות על פני ת"ח, ויתרונות אלו
מחייבים את תלמידי החכמים להתחבר יחד עם עמי הארץ כדי ללמוד מהם את
המוסר הטבעי שטרם טושטש על ידי לימוד חוכמות שונות.
הרב יובל שרלו, בהתייחסו לתכונות הנדרשות מאדם המעוניין ללמוד על פי תורת
ארץ ישראל, מציין שעל הלומד לאפשר לעצמו לקבל השפעה ממקורות מגוונים,
שאחד מהם הוא עם הארץ:

“חשיבותם של עמי ארצות נובעת מן העובדה כי הם מלאים עז חיים טבעיים,
ואינסטינקט טבעי פשוט שלא נשחת עדיין על ידי הלימוד השכלי... אין
תורת ארץ ישראל מתמצית בתוספת ידיעות. לא ניתן לצמצם את דמותה
בעושר רב יותר של הלכות או הסברים לבדו. תורה זו כרוכה גם בחויית
לימוד מסוג שונה, ובהבנות פנימיות שאינן ניתנות לביטוי באופן רגיל,
בדרכים המקובלות של ניסוח הלכת.¹³”

תורת ארץ ישראל מחייבת את האדם ללימוד רחב ועמוק יותר, לימוד שלא מסתכם
רק בידיעה הלכתית או הבנת סוגיה – וכדי להגיע ללימוד זה חייב החכם להיות
מסוגל ללמוד מכל אדם, גם מעם הארץ, שעז החיים הטבעיים המאפיין אותו יכול
להוות דוגמה אפילו לאדם מלא חוכמה ותורה.

¹³ הרב יובל שרלו, כוחות האדם השותפים בלימוד תורה,

<https://www.ypt.co.il/beit-hamidrash/view.asp?id=5218>